

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертаційне дослідження

Гридковець Людмили Михайлівни

«Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз»,

подане на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук

за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Актуальність дисертаційного дослідження Л. М. Гридковець зумовлена як завданнями наукового пошуку, так і соціальною значущістю проблеми, що розглядається. У психологічній науці та практиці все ще гостро відчутний брак наукових і методологічних підходів, методичних розробок з розвитку здатності особистості конструктивно долати життєві кризи, належним чином не розглянуті всі аспекти активізації кризового досвіду особистості. Тому дослідження родинної детермінації особистісних криз і механізмів дії цієї детермінації на здатність особистості долати кризи роблять роботу Л. М. Гридковець вельми цінною.

Незважаючи на значні доробки з питань виховання особистості в сім'ї, вплив психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на кризовий досвід особистості потребує не лише доповнення, а й розгортання фундаментальних досліджень на стику психології, педагогіки, медицини, біології, теології, що може бути підґрунтям для створення нового напрямку в психологічній науці.

Зважаючи на викладене, можна стверджувати, що тема дисертаційної роботи Л. М. Гридковець «Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз» є важливою і актуальною. А положення наукової новизни дисертації, що стосуються широкого кола теоретичних і практичних проблем, та основні наукові результати, які мають вагомим теоретичним і практичним значенням, є перспективними для подальшого розвитку психологічної науки.

Зазначимо, що дисертаційне дослідження Л. М. Гридковець являє собою глибоку і закінчену роботу, логічно та чітко структуровану і виконану на високому рівні. Достовірність отриманих результатів і висновків, сформульованих у роботі, їх надійність і обґрунтованість забезпечена коректною постановкою проблеми дослідження, методологічним і теоретичним обґрунтуванням базових положень, поєднанням якісного та кількісного аналізу отриманого емпіричного матеріалу,

застосуванням адекватних методів математичної статистики із залученням сучасних комп'ютерних програм обробки даних. При інтерпретації результатів використовувались фундаментальні дослідження класичних і сучасних авторів.

Л. М. Гридковець проявила належну наукову культуру, коректно сформулювавши у вступі дисертації об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження. Метою роботи є створення цілісного наукового уявлення про систему психолого-педагогічних чинників родинної детермінації особистісних криз людини в процесі її розвитку і моделі профілактики та подолання особистісних криз, а також розробка на основі виокремлених психолого-педагогічних чинників і впровадження у практику формувальних, корекційних та реабілітаційних програм для осіб різних цільових груп. Об'єктом дослідження визначено особистісні кризи людини в процесі її розвитку. Предметом дослідження є психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз людини в процесі її розвитку.

У першому розділі дисертації здійснено теоретичний аналіз літературних джерел із досліджуваної проблематики та представлено конструювання понятійного апарату дослідження. Показано наслідки дії на особистість різних груп психолого-педагогічних чинників (формувальні, розвивальні, адаптаційні та гальмівні, фіксувальні, дезадаптаційні) за пірамідою А. Маслоу, виокремлено психолого-педагогічні чинники самоактуалізації особистості. Визначено місце та роль родинної детермінації в просторі психологічної культури особистості, здійснено порівняльний аналіз розгортання психологічної культури особистості в науково-богословській та науково-психологічній парадигмах. Досліджено характер і специфіку розгортання внутрішньої свободи особистості (від екзистенційної до трансцендентної) під дією психолого-педагогічних чинників.

Цінним є те, що авторка розкриває понятійно-сутнісну характеристику особистості та виокремлює такі поняття, як психологічна криза, психологічна травма, особистісна криза; презентує біо-психо-соціо-онтологічність психолого-педагогічного процесу розвитку здатності особистості долати кризи через структуру внутрішніх змін особистості: «Я-минуле», «Я-теперішнє», «Я-майбутнє».

У другому розділі на основі науково-теоретичного аналізу вітчизняних і зарубіжних джерел, а також власних досліджень автором виокремлено вікові та сутнісні детермінанти кризового досвіду особистості, проаналізовано позитивні та

негативні наслідки проходження особистісних криз людиною в процесі її онтогенезу.

Схвально, що здобувач виокремлює кризи вікової етіології, кризи становлення дорослої особистості, кризи травмівного досвіду. Вперше в українській науці системно розглянуто кризовий досвід особистості з пренатального віку до похилого віку за специфікою розвитку (психічного, соціального, психосексуального та духовно-релігійного). Позитивної оцінки заслуговує дослідження авторки наслідків дії трансгенераційних та інтергенераційних передач, виявлення неоднозначного характеру проявленості історичної травми в наступних поколіннях.

Теоретичну і практичну цінність має виокремлення дисертанткою групи психолого-педагогічних чинників, що сприяють профілактиці та подоланню кризового досвіду, зокрема: чинники особистісної детермінації, чинники родинної детермінації, чинники суспільно-групової детермінації.

У третьому розділі дисертації визначено структуру психолого-педагогічних чинників родинної детермінації, специфіку їх впливу. Представлено теоретичну модель способу взаємодії особистості з досвідом як багаторівневим чинником, що забезпечує прогресивний рух особистості, в тому числі подолання кризових ситуацій, подій та явищ, де сам спосіб взаємодії особистості з кризовим досвідом конструється такими чинниками: особистісно-набутим досвідом, історичним досвідом та акумульованим досвідом. Нам імпонує, що в трактуванні Л. М. Гридковець особистісний досвід, як такий, і характер взаємодії з ним належать до зони відповідальності самої особистості.

Зазначимо, що на основі здійсненого науково-теоретичного аналізу дотичних до окресленої проблематики досліджень дисертанткою виокремлено групи психолого-педагогічних чинників родинної детермінації особистісних криз, зокрема: чинники конструювального порядку, чинники стратегічного порядку, чинники функціонального порядку. Заслуговує на увагу розроблена типологічна модель психолого-педагогічних чинників родинної детермінації особистісних криз. Теоретичну та практичну цінність мають описані впливи різних груп психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на розвиток та подолання кризового досвіду особистістю.

Емпіричне дослідження наслідків дії на особистість психолого-педагогічних

чинників родинної детермінації представлено в четвертому розділі. Тут обґрунтовано концептуально-методичні й організаційні засади емпіричного дослідження трансгенераційного, інтергенераційного впливу на особистість та впливу її особистісних виборів на здатність долати кризи, вибудовано стратегію, а також представлено програму емпіричного дослідження; дібрано комплекс психодіагностичних методик, який виявляє наслідки впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на життєдіяльність особистості та її кризові досвіди.

Результати діагностичних методів опрацьовані статистично, інтерпретація якісна і дає відповіді на основні питання дисертаційного дослідження. Особливої уваги заслуговує логічність і структурованість представлених етапів емпіричної частини роботи, здійснення дослідження за дослідницькими векторами: трансгенераційним, інтергенераційним, особистісним.

Значну наукову цінність мають результати дослідження за трансгенераційним дослідницьким вектором, оскільки цей напрямок у психології вивчений недостатньо. Виявлено взаємозв'язки між дією трансгенераційних та інтергенераційних сценаріїв із патернами поведінки особистості в кризових ситуаціях, а особливо зумовлених травмивним досвідом. Визначено роль ставлення особистості до батьків і батьківської родини в розвитку в неї кризових переживань.

У п'ятому розділі дисертації на основі здійсненого дослідження виділено спектри дії психолого-педагогічних чинників родинної детермінації, що забезпечують у фоновому та цілеспрямованому режимах здатність особистості долати кризи; описана структура психолого-педагогічних чинників родинної детермінації цілеспрямованого впливу, розроблена психолого-педагогічна модель конструктивного руху особистості, яка забезпечила основу для розробки прикладних програм формувального, корекційного та реабілітаційного характеру з профілактики та подолання особистісних криз.

Серед отриманих результатів дисертаційної роботи важливо виділити такі: вперше *визначено* роль і місце родинної детермінації в структурі життєдіяльності людини, у формуванні її психологічної культури та реалізації внутрішньої свободи; *виокремлено* групи психолого-педагогічних чинників, які залежно від спрямованості сприяють/протидіють розвитку кризи в особистості, а саме: психолого-педагогічні чинники особистісної детермінації, психолого-педагогічні чинники родинної

детермінації, психолого-педагогічні чинники суспільно-групової детермінації; *визначено* основні групи психолого-педагогічних чинників родинної детермінації життєконструювання особистості та формування кризового досвіду, а саме: чинники конструювального порядку, стратегічного порядку, функціонального порядку; *розширено* наукове уявлення про види та характер кризових станів особистості, про роль і значення історичної травми, родових і сімейних кризових сценаріїв у системі травмівного досвіду особистості; *доповнено* наукове уявлення про вікові детермінанти кризового досвіду особистості в процесі її психічного, соціального, психосексуального, духовно-релігійного розвитку від пренатального етапу до старості; *емпірично встановлено* зв'язок між кризовим досвідом родинної системи та кризовим досвідом особистості, між особистісним сприйняттям кризового досвіду особистістю та характером кризових переживань у майбутньому; *обґрунтовано* психолого-педагогічні чинники родинної детермінації в профілактиці та подоланні особистісних криз, структуру психолого-педагогічних чинників родинної детермінації фонового та цілеспрямованого впливу на особистість у позародинному середовищі при проходженні освітніх/формувальних, корекційних, реабілітаційних програм з метою профілактики та формування здатності особистості долати кризи; *сконструйовано* психолого-педагогічну модель урахування чинників родинної детермінації в профілактиці та подоланні криз і розширено уявлення про психолого-педагогічні технології, які забезпечують позитивні зміни особистості під дією цілеспрямованого та фонового коригувального впливу; *розроблено та доведено ефективність* формувальних, корекційних і реабілітаційних програм профілактики та подолання кризового досвіду особистості; *подальшого розвитку* набули наукові уявлення про значення цілеспрямованого впливу на родинну детермінацію кризового досвіду особистості в навчальних, тренінгових, реабілітаційних центрах.

Практична значущість дисертаційного дослідження зумовлена його прикладними результатами, які знайшли відображення в низці нормативно-правових актів України, зокрема: Порядку проведення психологічної реабілітації постраждалих учасників Революції Гідності, учасників антитерористичної операції та осіб, які здійснювали заходи із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 27

грудня 2017 р. № 1057, Державній цільовій програмі з фізичної, медичної, психологічної реабілітації і соціальної та професійної реадaptaції учасників антитерористичної операції та осіб, які брали участь у здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх здійснення, на період до 2022 року, затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 05 грудня 2018 р. № 1021, Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2017 р. № 1018-р, проекті Закону України «Про правосуддя, дружнє до дитини». Безумовно цінними є розроблені (на основі виявлених психолого-педагогічних чинників родинної детермінації цілеспрямованого впливу) та впроваджені програми: формувальні (навчально-формувальна програма для учнів 5–6 класів загального циклу «Шлях до зрілості людини», програма підготовки до шлюбу наречених «Абетка подружжя», навчально-тренінгова програма з підготовки старшокласників до сімейного життя тощо); корекційні (програма казкотерапевтичної корекції для дітей із травмівним досвідом, програма подолання агресії у дітей дошкільного віку, програма профілактики розвитку синдрому емоційного вигорання у батьків дітей із вадами розвитку тощо); реабілітаційні (тренінгова програма з подолання залежності від алкоголю, реабілітаційна програма для сімей учасників бойових дій).

Також мають практичну цінність розроблені дисертантом для соціальних служб та інтернет-користувачів соціальні листівки з розвитку гармонійних взаємин у системах «чоловік-жінка», «батьки-діти».

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані викладачами ЗВО для формування та підготовки до професійної діяльності студентів-психологів, психологами-практиками для підготовки молоді до подружнього життя, у психологічній роботі з кризовими сім'ями, при наданні психологічної допомоги особам із психічними та соматичними розладами, жертвам насильства, uzалежненим особам, учасникам бойових дій, вимушеним переселенцям тощо.

Зміст автореферату Л. М. Гридковець відповідає матеріалу, викладеному в дисертації, передає основні положення, структуру і обсяг виконаної роботи.

За темою дисертації опубліковано 60 наукових праць, у тому числі 2 монографії, 20 статей – у фахових вітчизняних виданнях України та 5 статей – у наукових періодичних виданнях, які входять до міжнародних наукометричних баз, 33 статті і тези – у збірниках, матеріалах і тезах конференцій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Аналіз дисертаційної роботи та автореферату дозволяє зробити висновок про обґрунтованість наукових положень і висновків. Однак варто вказати на окремі недоліки і висловити деякі побажання.

1. Вважаємо, що при здійсненні науково-поняттєвої реконструкції проблеми впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на кризовий досвід особистості не варто було так детально зосереджуватися на біологічному чиннику, оскільки надмірна деталізація біолого-генетичних передумов соціалізаційних механізмів життєдіяльності живих організмів переобтяжила і без того непросту тему дослідження.

2. Необхідно звернути увагу на те, що в дисертаційній роботі, під час теоретичного аналізу літературних джерел з досліджуваної проблематики, розкриття змісту феномену внутрішньої свободи особистості та її психологічної культури була використана християнська концепція людського буття. Бажано було б доповнити перший розділ концепціями інших релігій, що значно б підсилило наукове підґрунтя аргументації впливу психолого-педагогічних чинників родинної детермінації на кризовий досвід особистості.

3. В другому розділі дисертаційної роботи значну увагу приділено кризі сексуального насильства. Це питання дійсно є актуальним, проте, на наш погляд, слід було зробити рівнозначні акценти і на інших видах криз, що розглядалися при дослідженні травмивного досвіду особистості.

4. З урахуванням наявності в дисертаційній роботі акценту на духовно-релігійному розвитку особистості вважаємо, що при емпіричному визначенні наслідків психолого-педагогічного впливу родинної детермінації на характер особистісних криз науковий доробок автора значно б збагатило додаткове дослідження вибірки осіб з активною релігійною практикою, передусім тих, хто обирає релігійну практику в якості професійної реалізації.

5. Попри те, що представлені в п'ятому розділі дисертаційної роботи прикладні програми визначено дисертанткою в якості пілотажних, з огляду на

довідки про впровадження, вони мають уже апробований характер з доведеною ефективністю. Ефективність цих програм не викликає сумнівів, проте варто було б більшою мірою висвітити результати апробацій та їх впровадження, здійснити їх верифікацію за рахунок визначення статистичної значущості.

Втім, висловлені побажання та зауваження жодним чином не знижують загальної позитивної оцінки дисертаційного дослідження Л. М. Гридковець.

На підставі проведеного аналізу дисертації та автореферату можна стверджувати, що дисертація Людмили Михайлівни Гридковець «Психолого-педагогічні чинники родинної детермінації особистісних криз» за своїм науковим рівнем, актуальністю та практичним значенням відповідає чинним вимогам пп. 9, 10 «Порядку присудження наукових ступенів» (постанова Кабінету Міністрів України № 656 від 19 серпня 2015 р.) щодо докторських дисертацій, а її авторка Гридковець Людмила Михайлівна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія.

ОФІЦІЙНИЙ ОПОНЕНТ

Доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри психології Сумського
державного педагогічного університету
імені А. С. Макаренка МОН України

С. Б. Кузікова

Сумський національний
університет ім. Василя Стефанишина
Підпис: *0502157492*
06 12 19

Кузікова С. Б.
Підпис: *Кузікова С. Б.*
06 12 2019 р.